

A nyelvi problémák típusai*

 ISTVÁN LANSTYÁK
 THE TYPES OF LANGUAGE PROBLEMS

 81`1
 81`242(=511.141)(437.6)
 811.511.141(437.6)

 Keywords: Language Management. Simple Management. Organized Management. Language Planning. Language Problem. Types of Problems. Applied Linguistics.

Bevezetés

A nyelvi problémák a társadalmi problémák nagyon fontos összetevői. Szemben sok más problémával, a társadalomnak nem csupán egyes csoportjait érintik, hanem kivétel nélkül minden embert. A nyelvi problémák elkísérik az embert a bölcsőjétől a sírjáig – kisebbségi közösségekben teljesen szó szerint is (az első probléma az, hogy milyen nevet kapjon a gyerek és milyen nyelven legyen anyakönyvezve; az utolsó probléma, milyen nyelvű legyen a gyászjelentés, a temetési szertartás és a sírfelirat, nem számítva később a hagyatéki tárgyalás nyelvével kapcsolatos esetleges problémákat). Minél iskolázottabb egy ember, annál több nyelvi problémával szembesül élete során; elsősorban azért, mert annál több nyelvi regisztert ismer, s – általában vagy bizonyos beszédhelyzetekben – annál nagyobbak az elvárásai a saját és mások nyelvhasználatával szemben.

Egy szélsőségesnek látszó, de megtörtént példa: egy Madách-díjas szlovákiai magyar műfordító mesélte, milyen kínokat élt át egyszer az Országos Széchenyi Könyvtár büféjében, amikor nem tudta eldönteni, *kávét, feketekávét, feketét, duplát* vagy valami mást kérjen-e, mi ebben a helyzetben a legmegfelelőbb, stilisztikai szempontból jelöletlen forma. Egyszerű embereknek az ilyen tranzakció nyelvi oldala aligha okoz fejtörést.

* A nyelvi problémákkal kapcsolatos kutatásaimat az MTA támogatta. Itt mondok köszönetet Jiří Nekvapilnak szakmai tanácsaiért és a szakirodalom beszerzéséhez nyújtott segítségével, Kitlei Ibolyának pedig a szöveg figyelmes elolvasásáért, az elírások és egyéb botlások kijavításáért.

Okkal feltételezhető, hogy a nyelvi problémák az emberiség egész történetét végigkísérik, még akkor is, ha nyilvánvalóan nem minden mai problématípus létezett a korábbi történelmi korszakokban. Minden nyelv- és beszélőközösségben vannak nyelvi problémák, létezésük kétségtelven nyelvi univerzálé. A nyelvi problémák erőteljes jelenléte különösen a következő társadalmakra jellemző: a) európai típusú modern, „nyelviileg igényes” társadalmak (ún. központosult nyelvi közösségek¹; standard nyelvi kultúrák²); b) afrikai és ázsiai típusú többnyelvű társadalmak; c) pidzsin és kreol nyelveket használó társadalmak (szórt közösségek³); d) modern kisebbségi két- és többnyelvű közösségek (szórt közösségek).

A nyelvi problémákkal való foglalkozás fontos – ha nem a legfontosabb – nyelv-alkotási feladat. Az „emberközpontú nyelvalkotás”-nak aligha lehet más végcélja, mint az emberek nyelvi problémáinak megoldásához való hozzájárulás, ill. az időlegesen vagy abszolút módon megoldhatatlan problémákkal való együttélés megkönynyítése. Mivel e végcél eléréséhez sokszor tekervényes (és göröngyös) út vezet, a konkrét nyelvtervezési feladatokról nem mindig látszik, hogy nyelvi problémák kezelését céloznák; hosszú távon azonban mégis ez kellene legyen az eredménye minden nyelvalkotó erőfeszítésnek.⁴

Dolgozatomban a nyelvi problémák különböző típusait mutatom be, néhány korábbi közlemény (Kolláth–Lanstyák 2007, Lanstyák 2007, 2009b, 2010) és az azóta folytatott vizsgálódásaim alapján, de a korábbi írásaimban bemutatott rendszerezéseket több esetben radikálisan átalakítva. A nyelvi problémák rendszerezése nem öncélú, hanem lehetővé teszi azt, hogy ne kelljen minden egyes problémát külön-külön vizsgálni, hogy problémák egész csoportjáról lehessen általánosítható megállapításokat tenni. Az egy-egy csoportba tartozó problémák, mivel hasonló jellegűek, föltehetőleg hasonló megoldásokat is igényelnek, így a problémák osztályozása már mintegy előkészítő fázisa is a megoldásukkal kapcsolatos tevékenységnek. A kérdéskör szerteágazó mivolta miatt ebben az írásomban a nyelvi problémák megoldásával – sem a problémakezelés egyéb módozataival – nem foglalkozom, erre előreláthatólag a Fórum Társadalomtudományi Szemle következő számában megjelenő írásomban keríték sort (Lanstyák, előkészületben).

Nyelvmenedzselés-elmélet

A nyelvmenedzselés-elméletet (Language Management Theory) Björn H. Jernudd és Jiří V. Neustupný dolgozta ki az 1970-es években mint a nyelvtervezés-elmélet egyik sajátos ágazatát, továbbfejlesztett változatát. Eleinte „nyelvkorrekción-elmélet”-ként (Language Correction Theory) emlegették; magát a „nyelvmenedzselés” (language management) műszót Jernudd és Neustupný (1987) használta először egy konferencián, a kanadai Québecben. Az elméletet megalkotói ma a nyelvtervezés komplexebb alternatívájának tartják. A nyelvmenedzselés-elmélet egyik erénye valóban az, hogy átfogó jellegénél fogva úgy tekinthető, mint amely magába foglalja mind a nyelvűvelést mint a standard nyelvváltozat továbbfejlesztésére és terjesztésére irányuló szervezett tevékenységet (amely más országokban tudományosan megalapozott, tisztességes tevékenység, a legnevesebb nyelvek is bátran vállalnak vele közösséget), mind pedig a nyelvtervezést mint a szervezett menedzselés egyik jellegzetes válfaját. Az elmélet kiemelkedő képviselői közé tartozik Jiří Nekvapil is.

A nyelvmenedzselés olyan tevékenység(sorozat), melynek során hétköznapi beszélők vagy szakemberek feltárják, elemzik és kezelik a nyelvi problémákat. Míg a hétköznapi beszélők konkrét élethelyzetekben rendszerint ún. egyszerű nyelvmenedzselést végeznek, melynek célja „online” vagy „offline” megoldani a résztvevőknek egy szűk körét vagy akár egyetlen embert érintő problémát, addig a szakemberek, pl. a nyelvészek az ún. szervezett nyelvmenedzselés keretében „offline” kezelnek olyan problémákat, amelyek nagyobb embercsoportokat érintenek. A nyelvtervezés és a nyelvművelés a szervezett nyelvmenedzselés két eltérő formájának tekinthető.

A nyelvmenedzselés egyaránt irányul konkrét nyelvi diskurzusoknak és magának a nyelvi rendszernek a megváltoztatására. Természetesen a nyelv, ill. a különféle konkrét nyelvváltozatok rendszere csak diskurzusokon keresztül befolyásolható, ám a nyelvmenedzselésnek nem feltétlenül célja konkrét esetekben, hogy befolyásolja a nyelvi rendszert, vagyis nyelvi változásokat idézzen elő; valamely konkrét diskurzus befolyásolása kizárólagos célja is lehet a nyelvmenedzselésnek. Ebben a nyelvmenedzselés eltér a nyelvtervezéstől, melynek célja mindig a nyelvi rendszer (valamely elemének) megváltoztatása.

Szemben a nyelvtervezéssel, a nyelvmenedzselés szakemberei nem korlátozzák tevékenységüket a nyelv standard változatára; a nyelvmenedzselésnek legitim célja lehet elvileg bármely olyan nyelvváltozat megváltoztatása, amelyben az adott probléma jelentkezik. Az elméletnek ez a vonása a kisebbségi kétnyelvűség szempontjából is fontos, ugyanis a kisebbségi kétnyelvűség körülményei közt a nemstandard változatok fontosabb szerepet játszanak, mint a többségi társadalmakban.

A nyelvi probléma mibenléte

A „nyelvi probléma” fogalmát többféleképpen lehet – és érdemes is – megközelíteni. Alább háromféleképpen határozzuk meg: az általában vett problémából kiindulva, a közösség normarendszeréhez viszonyítva, illetve a következményei felől szemlélve.

Ha a „nyelvi probléma” terminus meghatározását az általában vett „problémá”-ból akarjuk levezetni, az általában vett problémát – pontosabban a konkrét, ún. eseti problémát – olyan körülményként határozhatjuk meg, amely akadályozza az embert abban, hogy kitűzött célját elérje. Ha nem egy-egy konkrét problémára gondolunk, hanem problématípusokra, azt mondhatjuk, hogy a problémák olyan körülmények, amely egy közösséget gátolnak abban, hogy kitűzött céljait elérje. Ezekből kiindulva első körben a nyelvi problémáról azt mondhatjuk, hogy az olyan körülmény, amely akadályozza a beszélőt abban, hogy valamilyen nyelvi vonatkozású célját elérje, vagyis abban, hogy minél hatékonyabban használjon egy vagy több nyelvet, ill. nyelvváltozatot nyelven kívüli céljainak elérésére (olykor maga a nyelvhasználat is lehet egyedüli cél). A „nyelvhasználat” természetesen egyaránt jelenthet beszélést, beszéd hallgatását, írást vagy olvasást. Az eseti problémák megoldása, amelyekre ez a meghatározás vonatkozik, gyakran a konkrét kommunikációs aktusban, „online” történik, az egyszerű nyelvalakítás keretében. Az eseti problémák általánosításait, amelyeket már „offline” szemlélünk, olyan körülményekként hatá-

rozhatjuk meg, amelyek akadályozzák az adott beszélőközösséget kitűzött „nyelvi céljaik” megvalósításában. Az ilyen típusproblémák megoldása „offline” történik, a szervezett nyelvalakítás keretében.⁵

Pl. eseti nyelvi probléma az, ha egy beszélő egy beszélt vagy írott nyelvi szövegben nem ért meg egy konkrét idegen szót, ami hátráltathatja annak a nyelvi vonatkozású céljának az elérésében, hogy a szövegből „kinyerje” a számára szükséges információkat. A beszélő először megpróbálja kikövetkeztetni a szó jelentését a kontextusból. Ha ez nem sikerül, és *fontos*, hogy értse az adott szót, akkor az egyszerű nyelvalakítás szokványos „online” megoldása beszélt nyelvi kommunikáció esetén az, hogy a hallgató azonnal a probléma fölmerülésekor – ha nem röstelli – megkérdezi beszédpartnerétől, mint jelent az illető szó. Írott nyelvi kommunikáció esetén is rákérdezhet a szó jelentésére, ha van megfelelő személy a környezetében vagy elérhető valamilyen távközlési eszközzel, vagy – ha van rá mód – kikeresheti idegen szavak szótárában vagy az interneten található szótárakban, szövegekben, majd folytatja a szöveg olvasását.

Mivel ilyen problémával sok ember szembesül, azaz sokan vannak, akik találkoznak magyar nyelvű szövegekben olyan idegen eredetű szavakkal, melyek jelentését nem ismerik, e típusproblémát a szervezett nyelvalakítás keretében, „offline” is kezelni szokták; ennek hagyományos módja idegen szavak szótárainak az összeállítása, kiadása, ill. nyelvi közönségszolgálatok létesítése, melyek szükség esetében eligazítják az érdeklődőt ilyen típusú és más nyelvi problémák esetén.

A nyelvmenedzselés-elmélet a „nyelvi problémát” az adott beszédhelyzetben érvényesülő normától való, negatívan értékelt eltérésként határozza meg. Ez a megközelítés azonban legfőljebb olyan „ideális” beszélőközösségekben, ill. olyan beszédhelyzetekben követhető, amelyekben a beszélők nyelvhasználata az interakció minden résztvevője által egyformán elfogadott és értelmezett, stabil normán alapul. Ilyen közösségek szigorúan véve nem léteznek; a valós közösségek közül a főntebb említett központosult közösségek közelítenek hozzájuk; ilyenek általában a modern nemzetállami közösségek. Más a helyzet a kisebbségi közösségekkel, amelyek inkább szórt közösségek. Az ilyenekben – pl. a szlovákiai magyar beszélőközösségben, akár csak a többi Kárpát-medencei kisebbségi magyar beszélőközösségben – aligha indulhatunk ki a nyelvi probléma fenti meghatározásából. E meghatározás alkalmazása más jellegű kontaktushelyzetekben is problematikus.

Például a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Karán a docensi vagy professzori habilitációkban részt vevő külföldi opponensi vagy bizottsági tagoknak a docens- vagy professzorjelölttel kapcsolatos írásos anyagokat kizárólag az állam nyelvén küldik el, s államnyelven is leveleznek velük. Minden jel arra mutat, hogy a szlovák kommunikációs normák szerint – vagy legalábbis a pozsonyi Comenius Egyetem Bölcsészettudományi Kara vezetésének normái szerint – helyénvaló, ha a külföldi szakemberek ezeket az anyagokat olyan nyelven kapják meg, amelyet nagy valószínűséggel nem vagy csak nagyon rosszul értenek. Ez történt a közelmúltban egy konkrét professzori habilitáció során. Az érintett finn opponens, ill. magyarországi bizottsági tag ezt az eljárást furcsállotta, tehát a finn, ill. magyar normák szerint – vagy legalábbis a konkrét opponens és konkrét bizottsági tag normái szerint – helyénvalóbb lett volna, ha angolul szólították volna meg őket. Ebben a helyzetben tehát az egyik

fél részéről nem volt eltérés „a” normától, a másik fél, az Ausztriában dolgozó finn opponens és a magyarországi bizottsági tag részéről viszont volt, s ez ráadásul negatívan volt értékelve.

A „nyelvi problémát” végül a következményei felől is meg lehet közelíteni. Ez esetben olyan nyelvi vonatkozású eseményként határozhatjuk meg, amely a(z) írott vagy beszélt) verbális kommunikáció során vagy ahhoz kapcsolódóan jelentkezik, a beszélőnek és/vagy hallgatónak kellemetlen érzést okoz (érzelmi aspektus), a kommunikációban fennakadást, zavart, nehézséget, hátráltatást idéz elő, vagy szélső esetben akár meg is hiúsítja a kommunikációt az érintett nyelven, nyelvváltozaton (kommunikációs aspektus), a beszélőt olyan nyelvi vagy paranyelvi eszközök használatára kényszeríti, melyeket nem állt szándékában használni (nyelvi aspektus), a hallgatót pedig arra kényszerítheti, hogy olyan dekódolási stratégiákat alkalmazzon, amelyeknek az alkalmazása eredetileg nem állt szándékában (nyelvlélektani aspektus).⁶ Az ilyen eseményeknek valóban gyakori velejárája, hogy a beszélő és/vagy a hallgató az interakció valamely résztvevőjének nyelvi viselkedését (a másik félét vagy akár sajátját) negatívan értékeli.

Az előbbi példára visszatérve: annak ellenére, hogy szlovák részről a létrejött helyzetet normatívnak és normálisnak tekintették, e meghatározás értelmében igenis nyelvi probléma jött létre, mivel az opponensek kommunikációs nehézségekkel küszködtek, hosszabb ideig tartott nekik a habilitációs iratok megértése szlovák nyelven, nem voltak biztosak abban, jól értik-e az olvasottakat. Ez abból is látszott, hogy mindketten levelet írtak a professzorjelöltnek, s ellenőrizték a fontos információkat. (Más egyetemek normái szerint egyáltalán nem lett volna helyes, hogy az opponens és a bizottsági tag levelezzen a jelölttel.)

Eseti problémák és típusproblémák

Amint az az előzőekből is kiderült, a problémákra egyrészt úgy tekinthetünk, mint konkrét élethelyzetekben, konkrét emberek esetében jelentkező egyedi esetekre; az ilyen helyhez és időhöz, konkrét emberekhez köthető problémákat eseti problémáknak nevezhetjük; az eseti problémák kezelése – erre is utaltunk már – gyakran történik „online”, a kommunikációs folyamat során. A főnti meghatározások közül a második és a harmadik csak az eseti, „hic et nunc” problémákra vonatkozik. A szakemberek ezeket az eseti nyelvi problémákat gondosan tanulmányozzák, s közös és eltérő jegyeik alapján különféle típusproblémákat különítenek el; ezek „offline” perspektívából szemlélhetőek. A típusproblémák offline kezelése egészen másképp történik, mint az eseti problémák „online” kezelése.⁷

Például ha egy kisebbségi beszélő egy szaknyelvi terminust csak a másodnyelven ismer, s történetesen mégis éppen olyankor van rá szüksége, amikor az anyanyelvén kommunikál, a probléma „online” megoldása beszélt nyelvi kommunikáció esetében leggyakrabban az, hogy a beszélő kódot vált (azaz a második nyelven mondja a terminust, feltéve, hogy a partnere is kétnyelvű, ill. a terminus elég nemzetközi ahhoz, hogy ki lehessen következtetni a jelentését). Egy másik lehetőség, hogy körülírást alkalmaz. Írott nyelvi kommunikáció esetében a beszélő esetleg utánanézhethet a szónak a rendelkezésére álló forrásokban; ha nem találja meg, akkor a szokásos megoldás vagy körülírás alkalmá-

zása (ha nem kifejezetten szaknyelvi szövegről van szó), vagy pedig a probléma elkerülése (nem beszél arról a dologról, amelynek az elmondásához az adott szóra szüksége volna). Mindkét esetben egyszerű nyelvmenedzselésről van szó.

Ugyanezen probléma „offline” megoldása lehet az egyszerű nyelvmenedzselés keretében az adott szakterület terminológiájának áttanulmányozása, elsajátítása a beszélő anyanyelvén. A szervezett menedzselés keretében a probléma „offline” megoldása az anyanyelvű iskoláztatás lehetőségeinek bővítése lehetne, melynek keretében a kisebbségi fiatalok az anyanyelvükön is elsajátíthatnák szakmájuk terminológiáját. Könnyű belátni, hogy ennek a megoldásnak a nyelven és a nyelvészek kompetenciáján messze túlmutató politikai, gazdasági, pénzügyi, szakmódszertani, pedagógiai stb. és gyakorlati szervezési vonatkozásai vannak.

Vannak esetek, amikor egy még nem létező nyelvi probléma jövőbeli létrejöttét más közösségekben szerzett tapasztalatok alapján vagy más úton előre lehet látni; a nyelvvalakításnak az ilyen ún. anticipált problémákkal is érdemes foglalkoznia.

Így pl. még azelőtt, ahogy az Európai Unió joganyagát elkezdték volna magyarra fordítani, várni lehetett, hogy a fordítás több gondot fog okozni, mint amilyenek az unió hivatalos nyelveinek többsége esetében jelentkeztek. Erre utaltak egyrészt az angoltól és további indoeurópai nyelvekből való más fordítások, másrészt a finn tapasztalatok, mivel a finn – a magyarhoz hasonlóan – az indoeurópai nyelvektől tipológiai szempontból jelentősen eltérő nyelv.

A probléma előrelátása – elméletileg – segíthetett abban, hogy azt ha megszüntetni nem is, de legalább enyhíteni lehessen.

Az anticipált problémák nem határozhatók meg oly módon, mint a létező problémák, lehetséges azonban a fönti meghatározásokat átfogalmazni úgy, hogy hipotetikus helyzetre vonatkozzanak, pl. feltételezett körülmény, amely ha bekövetkezne, megakadályozná a beszélőket „nyelvi céljaik” elérésében; „a” normától való olyan eltérés, amely feltehetőleg be fog következni a közeljövőben; probléma, amely kellemetlen érzéseket okozna a beszélőnek, nehézségeket idézne elő a kommunikációban stb.

A nyelvi problémák kutatása

A nyelvmenedzselés-elmélet a legkülönbébb típusú problémákkal foglalkozik: nemcsak a nyelvi rendszerrel kapcsolatosakkal, hanem a diskurzusokat, az udvariasságot, a kontaktushelyzetekben való kommunikálást, a nyelvoktatást, a nyelvi törvényhozást stb., stb. érintőkkel is. E megközelítés arra ösztönzi a kutatókat, hogy komplex módon lássák és láttassák a nyelvi helyzeteket, és részletesen tárják föl őket. Mivel a nyelvmenedzselés-elmélet érdeklődési körébe tartozó nyelvi problémák igen sokfélék, és számuk is nagy, szükség van fontossági sorrendjük felállítására.

A nyelvi problémák körének kijelölése

A nyelvmenedzselés-elmélet fontos – és nagyon rokonszenves – vonása, hogy azt, hogy mi probléma és mi nem, a hétköznapi beszélő határozza meg; a nyelvész ezt csak tudomásul veszi. Szemben a nyelv műveléssel, melynek középpontjában az

absztrakt „nyelv” érdekei állnak, és szemben a nyelvtervezéssel, mely hite szerint a „nemzet” érdekeit tartja szem előtt, a nyelvmenedzselésben a hús-vér emberek, ezen belül is mindenekelőtt a „laikus beszélők” érdekei kerülnek előtérbe. A nyelvmenedzselés-elmélet mellett elkötelezett nyelvész szakember ezért empirikus kutatásokat folytat annak megállapítására, hogy a laikus – nem nyelvész – beszélők életük során milyen nyelvi problémákkal szembesülnek, s milyen módszereket alkalmaznak ezek megoldására az egyszerű nyelvmenedzselés során. A nyelvalakítók a hétköznapi beszélők szokványos nyelvi diskurzusaiban található nyelvi problémákból kiindulva döntenek el, hogy a szervezett nyelvalakítás mely problémákkal foglalkozzon.

Szemben a nyelvmenedzselés-elmélet felfogásával, jómagam úgy gondolom, hogy foglalkozni kell azokkal a nyelvi problémákkal is, amelyeket csak a nyelvművelők vagy nyelvészek minősítenek annak. Egyrészt azért, mert ezeknek legalább egy része a nyelvművelőknek vagy akár a nyelvészeknek a saját nyelvhasználatában gondot okozhat, másrészt azért, mert a laikus emberek nyelvi problémáit emezekkel összehasonlítva jobban megismerjük (a köztük meglévő különbségek feltárása révén), harmadrészt pedig azért, mert a nyelvművelők és nyelvészek hatással vannak a laikus beszélők egy részére, elsősorban a nyelvtudatos értelmiségi rétegre, akik számára tehát a nyelvművelők és nyelvészek által problematizált jelenségek ténylegesen is gondot okozhatnak.

A nyelvi problémák feltárása a magyar nyelvközösségben

1. A nyelvmenedzselés-elméletben a nyelvi problémákra vonatkozó adatok begyűjtésének fő módszere az élőnyelvi és szakmai diskurzusokat, szociolingvisztikai interjúkat és más beszédeseményeket tartalmazó átiratok, ill. ezekhez hasonló jellegű írott nyelvi anyagok elemzése. A Gramma Nyelvi Iroda adatbázisa nagy mennyiségű felvételt és ezek átiratát tartalmazza (erre lásd Lanstyák–Rabec 2008), ám ez az anyag eddig ilyen célra nem volt hasznosítva. A nyelvi problémák azonosítása a laikus beszélők nyelvi diskurzusaiban összekapcsolható a nyelvi ideológiák vizsgálatával, melyeket szintén érdemes tanulmányozni a laikus diskurzusokban is. Ezt a megközelítést támogatják a gyakorlati megfontolások (a nyelvi problémák és ideológiák sokszor együtt jelentkeznek), de elméleti érvek is szólnak mellette: az, hogy egy-egy közösségben mit tekintenek nyelvi problémának és mit nem, ill. hogy mennyire súlyosnak érznek egy-egy problémát, az nemcsak objektív tényezőktől függ, hanem az adott közösségben ható nyelvi ideológiáktól is (l. Lanstyák, előkészületben).

2. Fontos adatszerezési mód a határon túli és a magyarországi nyomtatott és elektronikus sajtó monitorozása, a nyelvi problémákra vonatkozó cikkek, ill. adások gyűjtése, a bennük található adatok felhasználása. A sajtón kívül érdemes volna megnézni a határon túli szépirodalmat is. Természetesen az adatokat kritikai elemzésnek kell alávetni, hiszen a sajtóban – és természetesen a szépirodalomban – fiktív történetek is megjelenhetnek. A monitorozó munkába a felsőoktatási intézmények magyar szakos hallgatói is bekapcsolhatók, ilyen témájú szakdolgozatok hozzájárulhatnak a nyelvi problémák jobb megismeréséhez.

3. További – önként adódó – módszer a részt vevő megfigyelés, melyet nem nehéz alkalmazni olyan esetekben, amikor a kutató maga is az adott közösségben él, habár gondot okozhat a tárgyilagosság megőrzése olyan esetben, amikor a problémák

a kutató személyét is érintik. A részt vevő megfigyelés folyamatosan végezhető, segítségével nagyszámú adatnak lehet birtokába jutni – már amennyiben a kutató veszi a fáradságot, és megfigyeléseinek eredményeit rendszeresen írásban is rögzíti. A részt vevő megfigyeléshez ilyenkor hozzátartozik az önmegfigyelés is, hiszen a közösség tagjaként a kutató maga is szembesül különféle nyelvi problémákkal.

4. A nyelvi problémák feltárásának különösen fontos forrását alkotják a nyelvpolitikai dokumentumok: nemzetközi szerződések, alkotmányos előírások, nyelvi vonatkozású jogszabályok és rendeletek, a törvények végrehajtási utasításai stb. Ezeket abból a szempontból kellene elemezni, hogy mennyire irányulnak meglévő problémák megoldására (s melyeket kívánják megoldani), ill. mennyire gerjesztenek új problémákat és súlyosbítják a meglévőket. Hasznos volna áttekinteni a jogszabályok parlamenti vitáinak jegyzőkönyveit is. A jogszabályokon kívül vizsgálni kellene a nyelvi problémák szempontjából Magyarország és a környező országok gyakorlati nyelvpolitikáját és oktatáspolitikáját, a nyelvi problémák megoldására (vagy gerjesztésére) irányuló kormányzati és más erőfeszítéseiket és eredményeiket. Hasonlóképpen tanulmányozni kellene a különféle szintű szervezetek, intézmények nyelvpolitikáját.

5. Mivel jelenleg nem állnak rendelkezésünkre a fenti módszerekkel megszerezhető adatok, a nyelvi problémák feltárásának és jelen munkámban való bemutatásának fő forrásai az empirikus kutatások. Ezek egy része egy kérdőíves vizsgálatból származik; ennek során 2006 végén 33 szombathelyi, pozsonyi és maribori magyar szakos egyetemi, ill. főiskolai hallgató töltött ki a nyelvi problémák feltárására irányuló kérdőíveket (néhány eredmény meg is jelent, lásd Kolláth–Lanstyák 2007). A vizsgálatban részt vevő három felsőoktatási intézmény hallgatói három különböző nyelvi helyzetet reprezentálnak: a szombathelyi Berzsényi Dániel Főiskolán tanuló magyarországi magyarok az államnyelvi egynyelvűséget, a pozsonyi Comenius Egyetem hallgatói mint a határon túli tömbmagyarság „képviselői” a viszonylag stabil, kisebbségi kétnyelvűséget, a Maribori Egyetemnek a muravidéki szórványmagyarságból származó hallgatói pedig az instabil kisebbségi kétnyelvűséget, a nyelvcsere állapotát. Az összehasonlító megközelítés lehetővé tette a kisebbségi helyzetben létrejövő nyelvi problémák egyes sajátosságainak feltárását is.

6. A rendelkezésünkre álló empirikus anyag másik részét nyelvi naplók ide vonatkozó bejegyzései alkotják. A nyelvi naplók olyan írott dokumentumok, melyek nyelvi vonatkozású eseményeket és észrevételeket rögzítenek, azaz olyan eseményeket, melyekben a beszélés, beszéd hallgatása, olvasás vagy írás meghatározó szerepet játszik. Nyelvi vonatkozású események leírásán kívül a nyelvi naplók nyelvi reflexiókat is tartalmazhatnak, olyan észrevételeket különféle nyelvi jelenségekkel kapcsolatban, amelyek nem köthetők egyetlen konkrét eseményhez. A naplőbejegyzések nem csekély része nyelvi problémákról szól. Pozsonyi magyar szakos egyetemi hallgatók 2006 és 2009 között 69 naplót készítettek, mintegy 800 bejegyzéssel. (Lásd Lanstyák 2008; lásd még Bognár 2008.)

7. A nyelvi problémák empirikus vizsgálatának eddig nálunk nem alkalmazott módszere kifejezetten erre a témára irányuló szociolingvisztikai interjúk készítése, melyek célja a részleges vagy teljes nyelvi életrajzok⁸ összeállításához szükséges adatok összegyűjtése (ezekre lásd Nekvapil 2003, 2004).⁹ Ami a lehetséges adatközlőket illeti, első körben nyelvtudatos, iskolázott beszélőkkel lenne érdemes ilyen témájú interjúkat készíteni, különösen olyanokkal, akik hivatásuk során rend-

szeresen szembesülnek nyelvi problémákkal, akár az oktatás, a közigazgatás, a kultúra, a politika vagy a gazdasági élet stb. területén. Második körben érdemes megpróbálkozni a kevésbé nyelvtudatos és kevésbé iskolázott, ill. iskolázatlan beszélőkkel is, mindenekelőtt olyanokkal, akik gyakran mozognak a két beszélőközösség határterületén. A szociolingvisztikai interjúk a spontán beszélgetések során rögzített nyelvi vonatkozású tények jobb megvilágítására, kiegészítésére is szolgálhatnak, amennyiben adatközlőként a spontán beszélgetések szereplőit alkalmazzuk.

8. A korábban említettekől következően a nyelvi problémák megismerésének forrásai közt tarthatjuk számon a nyelvészek és nyelvművelők nyelvi vonatkozású írásait is. Szükség volna a határon túli nyelvváltozatokra, nyelvhasználatra, kétnyelvűségekre, nyelvpolitikára stb. vonatkozó eddigi magyar és külföldi szakirodalom áttekintésére és elemzésére a nyelvi problémák szempontjából.

A nyelvi problémák típusai

A nyelvi problémákat nagyon sokféleképpen lehet tipizálni. Az alábbiakban kilenc szempontból különítek el különféle problémátípusokat. A típusok nagy száma és a terjedelmi korlátok miatt az egyes típusokat csak röviden jellemzem, de a legtöbb esetben legalább egy konkrét példával szemléltetem. Számomra mint nyelvész számára – érthető módon – a nyelvi szempont a legfontosabb, ennek ellenére a nyelvi problémáknak ezzel az aspektusával csak elnagyoltan foglalkozom, mégpedig épp az ezzel kapcsolatos bőséges ismereteink miatt; e problémátípus részletesebb bemutatása szétfeszítené írásom kereteit, ezért külön szeretnék majd rá sort keríteni.

1. Kiterjedtségük szerint

Attól függően, hogy a nyelvi probléma mennyi embert érint, négy alcsoportot különböztethetünk meg. Ezek a csoportok értelemszerűen típusprobléma-csoportok.

1.1. A társadalmi szintű típusprobléma olyan nyelvi típusprobléma, amely (csaknem) az egész nyelvközösségre vagy – többközpontú nyelvek esetében – egy egész országra kiterjedően jelentkezik, ennél fogva nagyon sok embert érint.

Ilyen szintűek a szlovák állam nyelvvisszaszorító politikája által gerjesztett, különösen a magyarokat sújtó nyelvi problémák. Mivel a magyar nyelv utoljára a ma élő legidősebb nemzedék zsenge fiatakorában volt széleskörűen használatos hivatalos írott nyelvi funkciókban a mai Dél-Szlovákia területén, a legtöbb szlovákiai magyarnak súlyos problémát okozna, ha az anyanyelvén kellene egy beadványt írnia; ezért van az, hogy a legtöbben a kisebbségi nyelvtörvény nyújtotta csekély lehetőségekkel is alig élnek (lásd pl. Lanstyák–Szabó Mihály 2002; Szabó Mihály 2002; Menyhárt 2002; Misad 1998, 2009a). A másik nagy problémacsomag a kiterjedt magyar nyelvű szakoktatás hiányából és a meglévő szakoktatás hiányosságaiából adódik, pl. abból, hogy az iskolákban szlovákból fordított tankönyveket használnak, melyeknek fordítói olyan emberek, akik maguk sem ismerik a standard magyar szakterminológiát, mivel alap- és középiskolában ők is ilyen tankönyvekből tanultak, felsőfokú tanulmányaikat pedig szlovák vagy cseh nyelven végezték (lásd pl. Misad 2009b).

1.2. A nagyközösségi szintű típusproblémák nagyobb társadalmi csoportok, nagyközösségek (pl. egyes társadalmi rétegek vagy földrajzi csoportok, esetleg települések) szintjén jelentkező, sok embert érintő típusproblémák.

Ilyenek pl. a nyelvhatár közelében található, szórványosodó régiók (pl. Zoboralja, Nagykürtös környéke, Kassa-vidék stb.) nyelvcserejéből fakadó különféle nyelvi problémák.

1.3. A kisközösségi szintű típusproblémák formális és informális kisközösségekhez (pl. egy-egy céghez, társadalmi szervezethez, iskolai közösséghez, katonai alakulathoz, munkahelyi közösséghez stb.) kötődően jelentkező, így viszonylag kevés embert érintő típusproblémák.

Ilyen például a magyarlakta területen működő azon szlovák iskolák magyar anyanyelvű diákjainak (és pedagógusainak) a problémája, akiknek még a szünetekben is tiltják a magyar nyelv használatát, sőt a diákok szüleit arra biztatják, hogy gyerekeikkel lehetőleg otthon is szlovákul beszéljenek. Hasonló problémák egyes munkahelyeken is vannak, ahol a vezetőség tiltani próbálja az alkalmazottak egymás közti magyar nyelvű kommunikációját.

1.4. Az egyéni típusproblémák olyan nyelvi típusproblémák, amelyek legfőljebb néhány embernek okoznak gondot, elszórtan jelentkeznek egymással kapcsolatban nem lévő személyeknél, esetleg egészen csekély létszámú csoportoknál (pl. egy-egy családban).

Ilyenek pl. azoknak a személyeknek a problémái, akik nemzetközi cégeknél vagy más olyan helyen dolgoznak, ahol idegennyelv-tudásra van szükségük, ők pedig ezzel nem vagy csak részlegesen rendelkeznek.

Az egyéni és a kisközösségi szintű problémákat jellemző módon az egyszerű menedzselés keretében kezelik maguk az érintettek; egyének esetében az érintett egyén, közösségek esetében azok vezetősége vagy más, ezzel a feladattal megbízott személy, személyek (különösen a formális kisközösségekben). A nagyközösségi és társadalmi szinten jelentkező problémákat a szervezett menedzselés keretében szokás kezelni; így lehet tehermentesíteni a kisebb közösségeket és egyéneket az e problémákkal való intenzív foglalkozás kötelezettsége alól.

2. Tartósságuk szerint

A problémák abban is különböznek egymástól, hogy jelentkezésük és remélt megoldásuk vagy megszűnésük között mennyi idő telik el, azaz mennyi ideig kell a beszélőknek az adott problémával együtt élniük; ennek alapján beszélünk a problémák tartósságáról. Tartósságuk szempontjából két típust különböztethetünk meg, a másodikon belül pedig további két altípust.

2.1. Az efemer problémák egy-egy konkrét helyzetben jelentkeznek, és sokszor azonnal meg is oldódnak vagy más módon szűnnek meg; ha megoldatlanok maradnak, az se szokott gondot okozni, mert nem veszélyeztetik az interakció sikerességét.

gét. Az ilyen alkalmi problémák értelemszerűen egyénekhez, konkrét élethelyzetekhez kötődően jelentkeznek, tehát eseti problémák.¹⁰

Efemer probléma volt pl. annak a szlovákiai magyar egyetemistának az esete, aki nem tudván jól szlovákul, *polovičný lístok* helyett *pol lístok*-ot kért az újság-árusnál (a magyarban a *félárú jegy* kifejezésnek van egy beszélt nyelvi *féljegy* szinonimája, melynek szó szerinti megfelelője a „pol lístok”), ahol kijavították és ki is nevelték. Az eset után megtanulta a megfelelő kifejezést, így többet már ezzel a problémával nem szembesült.

2.2. A tartós problémák nemcsak egyszer, hanem sokszor jelentkeznek; akár egy egyén vagy egy közösség életében rendszeresen előjönnek, ismétlődnek, vagyis típusproblémák. 2.2.1. A múltó problémák huzamosabb ideig fennálló, ismétlődő, de egy idő után megszűnő problémák. 2.2.2. A makacs problémák nagyon sokáig fennmaradó problémák, és sokszor nem is látszanak megoldhatónak. Ezek kezelése leginkább abban áll, hogy a beszélők elfogadják őket, megtanulnak együtt élni velük, esetleg – ha ez lehetséges – átértelmezik őket, hogy ne tűnjenek problémának. Ezenkívül elkerülési stratégiák is alkalmazhatók, amelyek a problémát nem szüntetik meg, de elejét veszik annak, hogy a beszélő belekerüljön.

Tipikusan múltó probléma pl. a gyerekek beilleszkedése új nyelvi környezetükbe, amely a fiatal gyerekeknél sokszor tünetmentes gyorsasággal történik, az életkor előrehaladtával viszont egyre lassúbb. Ha a nyelvi környezetváltozás idősebb korban történik, a probléma tartós maradhat, előfordulhat, hogy a beszélő már nem tud az új környezetéhez nyelvíleg (meg sokszor másképp sem) alkalmazkodni.

3. Megoldhatóságuk szerint

Megoldhatóságuk szerint háromféle problémátípust különböztethetünk meg. A különbségtételnek elsősorban a típusproblémák esetében van relevanciája.

3.1. Könnyen megoldható problémák – olyan eseti vagy típusproblémák, melyek megoldása nem igényel sem hosszú időt, sem sok befektetett energiát, sem nagy szakmai felkészültséget, sem pedig nagyobb anyagi befektetést. Az egyszerű nyelvmenedzselés főként az ilyen problémák kezelésére alkalmas.

Az egyszerű nyelvalakítás eszközeivel könnyen megoldható probléma pl. egy fogalmazás kijavítása vagy kijavíttatása vagy tolmácsok biztosítása egy többnyelvű rendezvényre. A szervezett nyelvalakítás eszközeivel könnyen megoldható probléma pl. egy új szakkifejezés magyar változatának létrehozása, kodifikálása vagy egy új utca elnevezése.

3.2. A nehezen megoldható problémák többnyire olyan (típus)problémák, melyek kezeléséhez és megoldásához nem elegendőek a szűken vett nyelvi, nyelvalakítási eszközök, hanem a mögöttes társadalmi, politikai, gazdasági, szociálpszichológiai és más problémák kezelésére is szükség van. Az ilyen problémákkal természetesen a szervezett nyelvalakítás foglalkozik.

Nyilvánvaló például, hogy a római katolikus nyelvpolitika következtében magyarul területekre kerülő, magyarul nem tudó papok miatti nyelvi problémák (amelyek nemcsak a híveket sújtják, hanem a papokat is) csak úgy volnának megnyugtatóan megoldhatók, ha megváltozik a római katolikus nyelvpolitika, mégpedig mind a Vatikánban, mind Szlovákiában (a római katolikus nyelvpolitikára lásd Menyhárt 2004). A magyarnyelv-oktatás színvonalának emelése a katolikus teológiai szemináriumokban javíthatna a helyzeten, de a problémákat semmiképpen sem oldaná meg; s még ez a megoldás is kívül esik a nyelv-alakítók hatáskörén. Paradox módon a jelenlegi nyelvpolitikai (és egyházpolitikai) körülmények közt e probléma leghatékonyabban az egyszerű menedzselés szintjén oldható meg: azok a papok, akik beépülnek a helyi közösségbe, baráti kapcsolatokat építenek ki a helyi lakosokkal, és saját maguk is tudatosan törekszenek a magyar nyelv elsajátítására (akár úgy is, hogy magánórákat vesznek), egy idő után leküzdik a kommunikációs problémákat. (Ilyen esetekre lásd Presinszky 2005; Hoboth 2007.)

3.3. (Átmenetileg vagy tartósan) megoldhatatlan problémák – olyan problémák, amelyekre vagy nem is létezik megoldás, vagy pedig megoldásuk annyira más problémát idézne elő vagy annyira „drága” lenne az érintett közösség számára (nemcsak anyagi szempontból), hogy minden józan megfontolás mellett szól, maradjanak inkább megoldatlanul.

Például a történelemből ismerünk olyan eseteket, amikor a nyelvi és etnikai problémákat az érintett közösségek fizikai megsemmisítésével, vagy – jobbik esetben – kitelepítésével próbálták megoldani. A szlovákiai kisebbségek jelenléte által okozott nyelvi problémák ilyesféle megoldása a mai Szlovákiában nyilvánvalóan nem jöhet számításba.

A nyelvvalakításnak a megoldhatatlan problémákkal is foglalkoznia kell, ugyanis a megoldhatatlan problémákkal meg kell tanulni együtt élni; az együttélés ilyen stratégiáit szintén tanulmányozni kell, és ezek alapján lehet kidolgozni a nehezen megoldható vagy megoldhatatlan problémákkal való együttélés lehetséges módozatait (lásd Lanstyák, előkészületben).¹¹

Meg kell még jegyezni, hogy a probléma nemcsak úgy szűnhet meg, hogy megoldódik; előfordul, hogy megváltoznak a körülmények, s ezek oka fogyottá teszik a problémát, vagy pedig a beszélőknek megváltozik az adott körülményhez való viszonyulásuk, s többé nem látják problémának azt, amit korábban annak láttak (lásd még Lanstyák, előkészületben). Ezért a megoldhatóság és a fentebb említett tartósság két különböző dolog.

Pl. ha az az ember, akinek gondot okozott az, hogy egy nyelvet nem ismert, elköltözik egy olyan országba, ahol az adott nyelvre nincs szüksége, a szó tulajdonképpen értelmében nem beszélhetünk problémamegoldásról, hanem a probléma megszűnéséről – az új környezetben a probléma irrelevánssá, ill. látnessé válik. Amennyiben az illető személy azért költözött el, hogy a nyelvi problémát elkerülje, a nyelvi probléma kezelésének egyik esetével, az elkerülési stratégia alkalmazásával állunk szemben (lásd Lanstyák, előkészületben).

„Mentálisan” szűnik meg annak a kisebbségi embernek a nyelvi problémája, aki az ún. felcserélő kétnyelvűség körülményei közt eleinte szegyeilli anyanyelvét, többségi nyelvű környezetben titkolja, hogy egyáltalán ismeri, majd idővel öntudatra ébred, s elkezd büszkén vállalni etnikai hovatartozását.

Az eseti problémák közt olyanok is vannak, amelyek azért nem oldhatók meg, mert mire a probléma tudatosul, már nem lehet a helyzeten változtatni.

Erre utal az egyik történet, amelyet az említett vizsgálat egyik adatközlője mesélt el: az adatközlő és barátai hollandiai kirándulásukon sört rendeltek, s mikor fizetni akartak, ezt mondták a pincérnek: *The bill, please* (A számlát, legyen szíves). A pincér megkérdezte: *The same?* A társaság tagjai azt hitték, hogy azt kérdezi-e, egyben fizetnek-e, így azt válaszolták, hogy igen. Erre a pincér mindenkinek hozott még egy sört, amiből világossá vált, hogy a pincér valószínűleg olyasmit értett, hogy *The beer, please* (A sört, legyen szíves), a kérdése pedig arra irányult, hogy azonos lesz-e a rendelés az előzővel. Ezt a félreértésből adódó problémát már nem lehetett utólag megoldani, akár elfogadják az újabb sört, akár visszaküldik, a félreértés nem jár következmények nélkül.

4. Súlyosságuk szerint

A nyelvi problémák súlyossága a velük küszködő emberekre a konkrét interakciókban gyakorolt hatásuk mértékétől függ. Három típust különböztethetünk meg.

4.1. Jelentéktelen problémák – ezek tipikusan efemer eseti problémák, melyeket a beszélő vagy nem is tart szükségesnek megoldani, vagy pedig könnyűszerrel megoldja őket „online”, az egyszerű nyelvmenedzselés eszközeivel.

4.2. Közepesen súlyos problémák – ezek inkább tartós (típus)problémák, olyanok, amelyek több embernek okoznak gondot, s melyek nehezebben megoldhatóak, a megoldáshoz pedig szükség van a szervezett menedzselés eszközeire.

4.3. Súlyos problémák – ezek jellemző módon makacs (típus)problémák, melyek nagyon sok embert érintenek, s megoldásuk sok esetben még a szervezett menedzselés eszközeinek alkalmazásával is nagyon nehéz, vagy pedig megoldhatatlanok.¹²

Vegyük észre az egyes súlyossági típusok jellemzéséhez használt „tipikusan”, „inkább”, „jellemző módon” szavakat! Ezekre azért van szükség, mert a súlyosság meglehetősen szubjektív kategória; ugyanazt a problémát egyes beszélők jelentéktelennek, mások súlyosnak vagy akár nagyon súlyosnak minősíthetik. A beszélő jellemvonásain túl ennek okai lehetnek a beszélők magatartását meghatározó különféle nyelvi ideológiák is (lásd Lanstyák, előkészületben).

Pl. a nyelvjárási akcentus, amennyiben a beszélő felnőtt korában kerül olyan környezetbe, ahol a standard nyelvi kiejtést várják el tőle, makacs problémának tekinthető, amely sok beszélő számára megoldhatatlan. Ennek ellenére a hozzá való viszonyulás nagyon eltérő lehet. Azok, akik a standardista és a homogenista ideológia befolyása alatt állnak, szenvedhetnek ettől, mert a standard kiejtést jobbnak, szebbnek, megfélelőbbnek tartják. Akiiket a verna-

kularista és a pluralista ideológia befolyásol inkább, azok büszkén vállalhatják „népi gyökereikre” utaló akcentusukat, az számukra csekély problémát jelent, vagy nem is problémaként, hanem pozitívumként tekintenek rá. (A nyelvi ideológiákra lásd Lanstyák 2009a.)

5. Következményeik szerint konkrét interakciókban

A problémák súlyosságával összefüggő – de sokkal objektívebb – az a kérdés, ill. osztályozási szempont is, hogy konkrétan milyen következményei lehetnek az egyes eseti problémáknak magára a kommunikációra, az egész interakcióra, ill. a résztvevőkre nézve. E tekintetben három alapvető esetet különböztetünk meg.

5.1. Jelentéktelen (negatív) következményekkel járó problémák

Kommunikációs szempontból jelentéktelen következménynek számít az, ha apró megakadás jön létre a kommunikációban, amely nem okoz megértési problémát, de valójában még csak nem is hátráltatja a kommunikációt.¹³ Társadalmi szempontból jelentéktelen a következmény, ha a hallgató, ill. a meghalló csupán tudomásul veszi a szokatlan nyelvi formát, de nem minősíti, sem a beszélőnek nem jelez semmit, sem ő maga nem foglalkozik vele gondolataiban sem.

Ebbe a csoportba elsősorban a beszéd megvalósulásának zavarai, a megakadások és a botlások tartoznak, valamint az írott nyelvi megnyilvánulások analóg jelenségei, pl. az elírások és a helyesírási botlások (vö. 9.2.), de lehet ilyen következménye stílusproblémának (9.1.) és a nyelvi hiánynak (vö. 9.3.) vagy a nyelvbeli hiánynak is (vö. 9.4.). Az ilyen eseti problémák megoldása, a korrekció, „online” történik, az egyszerű nyelvmenedzselés eszközeivel, már amikor a beszélő egyáltalán szükségét érzi a korrekciónak.

Nyilvánvaló, hogy a kommunikációban fennakadást nem okozó botlás javítása sok esetben kontraproduktív, hiszen ilyenkor tulajdonképpen maga a javítás okoz fölösleges fennakadást. Így van ez szóban is, de a szóbeli kommunikációhoz hasonló írásbeli műfajokban, ezen belül is mindenekelőtt a csetben. Ha a beszélő nem javítja ki az elírásokat, az rendszerint kisebb fennakadást – idővesztést – okoz (amennyiben nem értelemzavaró az elírás), mint az, ha törli az írottakat és átírja, vagy ha már elküldte, s így nem törölheti, újra elküldi javítva. Ez az egyik oka annak, hogy ebben a műfajban nem szükséges az elírásokat vagy akár a helyesírási hibákat javítani.

5.2. Megértési problémák

A megértési probléma nehezebb kommunikációt eredményez; ennek legalább három súlyossági fokozatát érdemes megkülönböztetni:

5.2.1. Nehezebb megértés

A nyelven belüli kommunikációban nehezebb megértést eredményez jellemző módon az a helyzet, ha a beszélőknek nem azonos a kódjuk, ill. kódkészletük, pl. más-más nyelvjárást beszélnek; az egyik nyelvjárást használ, a másik köznyelvet; az egyik laikusként szólal meg, a másik szakembere az adott témának; az egyik szleng-

ben beszél, a másik nem ismeri az adott szlenget stb. A megértést beszédhibák vagy túl gyors beszédtempó, ill. a környezeti zajok is nehezíthetik. Nyelvközi viszonylatban tipikus eset az, amikor az egyik vagy mindkét beszélő valamilyen idegen nyelvet használ, melyben kompetenciája/kompetenciájuk nem éri el az anyanyelvit. A nyelven belüli és nyelvek közötti megértési problémákkal egyaránt rokonok az ún. szemikommunikáció okozta problémák; ezek olyankor jelentkeznek, amikor két (közeli) rokon nyelv beszélője úgy kommunikál, hogy mindketten a saját anyanyelvüket használják (pl. egy szlovák és egy lengyel, egy német és egy holland, egy norvég és egy svéd, egy olasz és egy román beszélő).

Az ilyen eseti problémákra gyakorlatilag nincs „online” megoldás; mint típusproblémára természetesen a legkézenfekvőbb – de nagy időbeli és anyagi befektetést és nem kis erőfeszítést igénylő – „offline” megoldás a szükséges nyelvátzat vagy nyelv (jobb) elsajátítása. Kisebbségi helyzetben a legmértányosabb megoldás az olyan jogi szabályozás, amely lehetővé teszi vagy – jobbik esetben – garantálja a helyi lakosság számára az anyanyelvű kommunikációt, amennyiben ezt az adott kisebbség lélekszáma és a településszerkezet lehetővé, ill. indokoltá teszi.

5.2.2. Meg nem értés (első körben vagy egyáltalán)

A meg nem értés az egész diskurzusra kiterjedően akkor szokott bekövetkezni, ha a beszélőknek nincs közös nyelvük. Egy-egy elemre kiterjedően nemritkán fordul elő olyan beszélőknél is, akik ugyanazt a nyelvet beszélik, de esetleg annak eltérő változatát (a lehetséges helyzetekre lásd 5.2.1.). Gyakran okoznak meg nem értést szakszavak, ritkább használatú idegen szavak, tájszavak vagy kontaktusjelenségek.

Érdemes itt említeni egy mulatságos példát az említett kérdőíves vizsgálatból. Az adatközlő az egyik dél-szlovákiai magyar gimnáziumba ment, ahol a portástól megkérdezte, hogy adjon-e *személyit*. Ő erre ezt felelte: *Nem kell, az obcsánszki is elég lesz*. Nyilvánvaló, hogy a portás nem értette meg a *személyi* szót, bár azt sejtette, hogy valamilyen személyes okmányról van szó. Ennek oka az lehet, hogy ő a szó szlovákiai magyar szinonimáját, az *obcsánszki*-t használja. A portás megértési problémája nem okozott zavart a kommunikációban, mivel az adatközlő természetesen ismerte a szlovákiai magyar formát is.

5.2.3. Félreértés (első körben vagy egyáltalán)

A félreértést gyakran poliszém vagy homonim nyelvi elemek okozzák, ill. olyan nyelvi formák, amelyeknek a különböző nyelvátzatokban más-más jelentésük van.

Az említett vizsgálat egyik – palóc nyelvjárási háttérű – adatközlője elmesélte, hogy amikor a „púpjáról” mondott valamit az unokatestvérének, az meglepődve kérdezte: *Te púpos vagy?* Pedig az adatközlő a köldökéről beszélt, melyet a palóc nyelvjárásokban *púp*-nak neveznek.

A meg nem értés vagy félreértés „második körben” a probléma tisztázásához is vezethet, ilyenkor egy nagyobb diskurzusrészlet vonatkozásában a meg nem értés, ill. a félreértés nehezebb megértéssé válik. Egy-egy ilyen jelenség minősítése tehát attól függ, hogy mekkora diskurzusrészletet veszünk figyelembe.

Pl.: A: Józsi kedvesen rámosolygott a románra. / B: Roma volt az illető? / A: Nem roma, nem cigány, hanem román, Romániából. / B: Aha! – Ha ennek a párbeszédrészletnek csak az első fordulóját nézzük, akkor félreértésről van szó, ha a folytatást is figyelembe vesszük, akkor nehezebb megértésről.

5.3. Negatív reakciókat kiváltó problémák

A negatív reakciók többnyire a címzettől származnak, ám előfordulhat az is, hogy a beszédmegnyilvánulásra egy meghalló reagál negatívan, vagyis egy olyan személy, aki nem résztvevője a kommunikációs aktusnak, csak fültanúja, és arra is van nem egy példa, hogy maga a beszélő reagál negatívan saját beszédére. A negatív reakciók sem azonos súlyúak természetesen, nagyjából a következőket lehet megkülönböztetni:

5.3.1. Rossz érzés – érzelmi szinten jelentkező negatív reakció a hallgatónál, meghallónál vagy magánál a beszélőnél.

Vizsgálatunk egyik adatközlője elmesélte, hogy vízhejtő teát akart venni Dunaszerdahelyen az egyik gyógyszertárban. Nem tudta a tea magyar nevét, ezért kénytelen volt kódot váltani, és *urologický čaj*-t kérni. Az adatközlő hozzáfűzte, hogy az ilyen beszédmód Dunaszerdahelyen ugyan normális, mégis rosszul érezte magát.

5.3.2. (Ki)nevetés – szintén érzelmi szinten jelentkező reakció főleg a hallgatónál. Nem feltétlenül fejez ki negatív értékítéletet, de többnyire még akkor is úgy értelmeződik, ha a hallgató egyszerűen csak mulatságosnak tartja a beszélő által használt elemet vagy a beszélő beszédmódját általában.

Az egyik adatközlő elmesélte, hogy angol lexikológiaórán beszámolót készített különböző rövidítésekről, amelyek a mobiltelefon használatánál előfordulhatnak. A GSM rövidítést magyarul ejtette ki: [géeszem], nem pedig a szlovák ejtémód szerint: [géeszem]. A tanteremben nevetéssel reagáltak erre, ő pedig egy kicsit kellemetlenül érezte magát.

E sorok írója nyelvjárásgyűjtés közben, amikor először hallotta a Dunántúlon, a Csallóközben és a Mátyusföldön használt *elemezne* 'rendezetlen öltözetű' melléknevet, harsány hahotában tört ki, ami miatt aztán kellemetlenül érezte magát, pedig nem állt szándékában kinevetni az adatközlőt, csak a szót érezte rendkívül mulatságosnak, talán homonim jellege miatt (vö. az *elemez* ige egyik feltételes módú alakjával).

5.3.3. Negatív értékítélet a beszéddel vagy magával a beszélővel kapcsolatban – értelmi szinten jelentkező negatív reakció főleg a hallgatónál vagy a meghallónál. Kisebbségi helyzetben negatív értékítéletek legtöbbször két területen jelentkeznek: a saját nyelvközösségen belül a nyelvjárásokkal és a kontaktusjelenségekkel szemben, a nyelvközösségen kívül pedig magával a kisebbségi nyelvel szemben.

Az egyik adatközlő elmesélte, hogy szlovák identitású, de magyarul is jól tudó ismerőse azzal bosszantja, hogy a magyarok még „beszélni sem tudnak”, és

milyen „hülye nyelvük” van. Ennek egyik „bizonyítéka” az érintett személy szerint az illativusrag használata inessivusrag helyett, pl. *iskolába voltam*.

Egy másik, palóc hátterű adatközlő felidézte édesapja egyik történetét gimnazista éveiből. Egyszer az egyik tanár megkérdezte, milyen az idő odakint, erre ő azt válaszolta, hogy *csapos a fű*. A *csapos* 'vizes, harmatos' azon a vidéken közkeletű tájszó. A tanár nem értette, ráadásul jól leteremtette az adatközlő édesapját, amiért „nem beszél értelmesen”.

5.3.4. Szankcionálás – cselekvési szinten jelentkező negatív reakció bizonyos nyelvi jelenségekkel, ill. nyelvváltozatokkal, nyelvekkel kapcsolatban; a beszélőnek vagy a meghallónak a beszédpartnerét, annak érdekeit komolyabban sértő magatartása. Iskolai közegben szankcionálást jelenthet a diák teljesítményének értékelése rosszabb érdemjeggyel, társadalmi közegben pl. álláskérelem visszautasítása, sőt a szlovák államnyelvtörvény 2009. évi módosítása értelmében bírsághozható is a kisebbségi nyelvhasználat bizonyos körülmények között.

Az iskolai szankcionálásra saját családomból említek példát. Egyik gyermekem kisiskolás korában természetismeretből írt dolgozatot. Az egyik feladat cseppfolyós anyagok felsorolása volt. A gyermek listáján egyebek közt a *málna* is szerepelt, amely közismerten 'üdítőital' jelentésű a szlovákiai magyar nyelvváltozatokban. Ennek ellenére a tanárnő hibának vette, és a dolgozatot rosszabb jeggyel értékelte, ami nem volt indokolt, mivel nyilvánvalóan nem tárgyi tévedésről volt szó.

A kétféle súlyosabb következmény (érthetőséggel kapcsolatos problémák és negatív reakció) természetesen egyszerre is jelentkezhet, pl. a hallgató ideges lesz attól, hogy nem érti jól, amit a beszélő mond.

6. Tudatosultságuk szerint

Aszerint, hogy a beszélők mennyire érzékelik problémaként a nyelvhasználatukat akadályozó körülményt, kétféle nyelvi problémát különböztethetünk meg.

6.1. Az észrevétlen problémákkal a hétköznapi beszélők ugyan szembesülnek, tehát elszenvedik következményeiket, mégsem tudatosulnak bennük problémaként, sem eseti problémaként, sem pedig bizonyos időtávlatból és felülnézetből szemlélve típusproblémaként. A szakemberek az ilyen problémáknak is tudatában lehetnek. Néha az észrevétlen (eseti) problémákat is kezelik a beszélők, mégpedig tudatalanul, az egyszerű nyelvmenedzselés „online” folyamatában (pl. amikor önkéntelenül kijavítják saját beszédükben az eltévesztett toldalékat).

Az észrevétlen problémák kategóriájába tarthatnak pl. a beszélő és/vagy a hallgató által nem tudatosított nyelvbotlások, amennyiben jelentkezhetnek bizonyos negatív következményeik, de az emberek mégsem gondolnak rájuk mint problémákra. Az is előfordulhat, hogy egy beszélőt nyelvjárási vagy a „mainstream”-től eltérő anyanyelvi háttere miatt diszkriminálnak, de őbenne ez nem tudatosul, a hátrányos bánásmódot más tényezőknek tulajdonítja.

6.2. A tudatosult problémákról a hétköznapi beszélők is mint problémákról gondolkodnak és sokszor beszélnek is. A szervezett nyelvmenedzselés folyamatában kezelt problémák tudatosult problémák szoktak lenni.

Ellentmondásnak látszik, hogy a nyelvmenedzselés-elmélet azt tekinti problémának, amit a hétköznapi beszélő tekint annak, s mégis beszélünk észrevétlen, tudatosulatlan problémákról. Ennek az az oka, hogy a nyelvmenedzselés-elmélet mégiscsak egyfajta felülnézetből tekint a problémákra, és azokat is számon kell tartsa, amelyeket a beszélők vagy azok egy része egy bizonyos időpontban nem problémaként észlel, bár következményeit objektíve kimutatható módon elszenvedi. Ezenkívül sok beszélőközösség rétegzett, és persze az emberek közt egyéni különbségek is vannak, így a társadalmi vagy közösségi méretekben észrevétlen problémák is tudatosulnak néhány emberben, és így a nyelvmenedzselés-elmélet keretében is tekinthetők problémának.

7. Explicitységük szerint

Mivel a problémák észlelése és verbális megfogalmazása, az adott közösségben történő tematizálása két különböző dolog, meg kell egymástól különböztetni további két kategóriát is:

7.1. Rejtett problémák – olyan nyelvi (típus)problémák, amelyekről az adott beszélőközösség tagjai általában nem beszélnek, vagy azért, mert észrevétlenek a problémák, vagy azért, mert tudatosult problémák ugyan, azonban mégsem akarnak vagy tudnak róluk az emberek beszélni. A „beszélőközösség tagjain” itt is elsősorban a hétköznapi beszélőket kell érteni; a szakemberek az ilyen problémákat nemcsak fölismerhetik, hanem szakmai diskurzusokat is folytathatnak róluk.

Rejtett problémának látszik pl. a roma anyanyelvű gyerekek iskolai helyzete. Míg a szlovákiai magyar média sokszor hangsúlyozza az anyanyelvű oktatás fontosságát – a szlovákiai magyarok viszonylatában –, arról, hogy a roma anyanyelvű gyerekeknek milyen gondjaik vannak a magyar vagy a szlovák iskolába lépéskor, nem szokás beszélni. Elképzelhető, hogy maguk a romák sem nagyon beszélnek erről, elfogadják, hogy gyermekeik kiegészítő iskolába járnak, s talán nem is tudatosul bennük, hogy ez sokszor nem a gyerekek értelmi képessége miatt van így, hanem azért, mert nem ismerik a tanítás nyelvét. Arra is van példa, hogy a szülők inkább örülnek annak, hogy a gyereküknek nem kell sokat tanulnia, lévén a kiegészítő iskolában kevesebb a tantárgy, alacsonyabb a követelményszint. (Pintér Tibor személyes közlése a Dunaszerdahely melletti Malomhely romatelepen folytatott terepmunkája alapján.)

7.2. Nyílt problémák – azok a nyelvi (típus)problémák, amelyekről az emberek szűkebb vagy tágabb körben beszélnek, megfogalmazzák őket, a szakmai diskurzusokon túl a laikus diskurzusokban is beszédtemaként jelentkeznek.

Tipikusan nyílt, társadalmi szinten tematizált nyelvi probléma a szlovákiai magyar közösségben a magyar nyelv használhatósága a közélet és a hivatali élet színterein, a nem anyanyelvű iskoláztatás hátrányai vagy a szlovák nyelv iskolai tanításával kapcsolatos súlyos problémák.

Az eseti problémák jelentős része e kategórián kívül áll, főleg azok, melyek megoldása „online” történik; ilyenkor egyszerűen nincs is arra mód, hogy ezek beszédtemává váljanak. Ám rejtett problémáknak nevezni őket félrevezető volna.

Vannak „offline” megoldású eseti problémák is, ezek természetesen lehetnek nyíltak vagy rejtettek is. Pl. a szülők megbeszélik egymás között, sőt olykor tággabb körben is, mi legyen a születendő gyerekük neve, s azt is, milyen nyelven fogják anyakönyveztetni.

8. A nyelvi rendszerben elfoglalt helyük szerint

Nyelvi szempontból a nyelvi problémák két különböző szinten jelentkezhetnek; ennek alapján különítjük el két további típusukat:

8.1. Mikroszintű problémák – a gondot egy-egy konkrét nyelvi forma okozza, pl. szó vagy más morféma, szókapcsolat, nyelvtani forma stb.

8.2. Makroszintű problémák – a probléma egy-egy egész nyelvváltozathoz vagy nyelvhez kapcsolódik, és sok mikroszintű jelenséget érint, melyek lehetnek azonos típusúak, de több típushoz is tartozhatnak.

Mikroszintű probléma lehet például az, ha egy beszélő formális beszédhelyzetben informális stílusértékű szót használ, anélkül hogy stíluselemnek szánná, s ez – mondjuk – neveléséges hatást kelt. Ha a beszélő nemcsak egyetlen informális stílusértékű nyelvi elemet használ formális beszédhelyzetben, hanem sokat, azaz informális stílusváltozatban beszél, a nyelvi probléma makroszinten is megragadható (ennek következménye lehet például az, hogy a beszélőt társai nem fogadják be vagy kiközösítik, mert a beszédmódja miatt úgy érzik, „nem közülük való”).

Más típusú mikroszintű probléma az, ha például egy vásárló egy számítástechnikai szaküzletben nem tudja megnevezni azt a terméket, amit vásárolni szeretne, és emiatt kellemetlenül érzi magát. Makroszinten jelentkezik a probléma, ha az egész témakörrel képtelen kommunikálni az eladóval, nem érti, amit az mond neki, mert nem ismeri az adott terület szakterminológiáját.

A makroszinten megfogalmazott probléma nem keverendő össze a típusproblémával. A makroszintű probléma eseti is lehet, azaz jelentkezhet konkrét beszédhelyzetben is, nem szükségszerűen sok esetből történő elvonás, csupán abban különbözik a mikroszintű problémától, hogy sok jelenséget érint. A mikroszintű probléma sem tévesztendő össze az eseti problémával. Igaz, a mikroszintű problémák jellemző módon eseti problémák, de ezekből elvonhatók típusproblémák is, hiszen sokan szembesülnek azonos konkrét nyelvi formák által okozott problémákkal.

9. Nyelvi jellegük szerint

A kérdőívekben és a nyelvi naplókban rögzített nyelvi problémák jellegük szerint több csoportba sorolhatók, ezek négy alaptípust képviselnek. A csoportok legtöbbszörben különbséget lehet tenni makro- és mikroszinten jelentkező problémák közt.

Ezek a problémák nagyon változatosak, többféle alcsoportba sorolhatók. E munkámban csak a négy fő típust ismertethetem, néhány jellegzetes példával szemléltetve, az egész rendszerezést más alkalommal mutathatom csak be.

9.1. A nyelvhasználat kontextusából adódó nyelvi problémák

Mikroszinten a legjellemzőbb esetekben a problémát egy létező nyelvi forma használata okozza, amely ugyan nyelvi szempontból kifogástalan („jól formált”), ám az adott körülmények között valami miatt a beszélő és/vagy a hallgató számára nem megfelelő, s ilyen értelemben helytelen.

Például egy amerikai magyar műfordító, aki magyar drámákat fordít angolra, egy finom modorú úriember, rendkívül választékos stílusú levelét így zárta: „... de most már nem fosom tovább a szót, barátsággal üdvözöllek...”. A *fossa a szót* szólás nyelvéleg kifogástalan, csak éppen stílusértékénél fogva nem illett bele a levélbe, s így az olvasójából nem várt (és nem kívánt) hatást váltott ki (harsány nevetést).

Egy másik példa: egy idős, enyhén nagyothalló nő felhívta egy jó nevű budapesti kórház orvosát, hogy érdeklődjön a vizeletvizsgálat eredményei után. Mivel először nem értette az orvos válaszát, még egyszer rákérdezett. Az orvos másodjára a következőképpen közölte az eredményt: *Tök jó a pisije!* Ezt a „la-za” fogalmazást az érintett disztingvált értelmiségi hölgy egy kicsit lekezelőnek érezte, bár így kezelt hozzá „jó képet vágni”.

Míg az első példában a nem odaillő kifejezés szerzője hiányos nyelvtudása miatt követte el a „bakit”¹⁴, a másodikban a más regiszterhez tartozó fogalmazás tudatos volt, sajátos stílushatást kívánt vele a beszélő elérni, ám a címzett ezt mégis enyhén negatívan értékelte, még ha e sorok írójának nevetve mesélte is a történetet.

Makroszinten egy egész nyelvváltozat – dialektus, regiszter – vagy nyelv használata minősül nem megfelelőnek az adott helyzetben.

Ez áll fenn, ha pl. egy egyetemi hallgató beszélt nyelvi stílusban ír szemináriumi dolgozatot (a gyakorlatban inkább közveleges, az írott és a beszélt nyelv elemeit vegyítő formában) vagy ha egy kisebbségi beszélő olyan helyzetben szólal meg anyanyelvén, amiben az az adott közösségben nem szokásos, nem normális.

9.2. A beszéd megvalósulásának zavarait tükröző nyelvi problémák

A második alaptípusban a probléma abból adódik, hogy a beszélő nem létező – vagy csak beteg embereknél létező – nyelvi formát használ, vagy deviáns módon – bár megfelelő kontextusban – használ létező formát, nyelvlélektani vagy patológiai okokból. Ez a típus csak mikroszinten jelentkezik, mivel semmilyen (stabil) nyelvváltozatról vagy nyelvről nem lehet azt állítani, hogy az eredendően rossz, deviáns volna. Másfelől ez a típus jellemző módon egyéni problémaként jelentkezik, s nincs közösségi vagy társadalmi vetülete (kivételt képeznek pl. a patológiai jellegű zavarok, amelyek szervezett beavatkozást igényelnek, ennek feltétele pedig szakemberek, pl. logopédusok képzése).

Az egészséges emberek nyelvhasználatában jelentkező zavarok kétfélék lehetnek: szűkebb értelemben megakadásjelenségek és nyelvbotlások (tévesztések).¹⁵ A beteg és/vagy idős emberek nyelvhasználatában jelentkező zavarok közé tartoznak a beszédhibák (életkortól függetlenül), a betegségek nyelvi következményei (pl. az afázia következtében bekövetkező nyelvesztés mint probléma), valamint az öregedés nyelvi következményei, pl. szótalálási nehézségek.¹⁶

9.3. A nyelvi hiányból adódó nyelvi problémák

Nyelvi hiányon a beszélők nyelvtudásának különféle hiányosságait értjük. Ha a nyelvi hiány egy-egy olyan konkrét nyelvi elem vagy forma hiányából áll, amelyre a beszélőnek az adott beszédhelyzetben éppen szüksége van, mikroszinten jön létre nyelvi probléma. Ez a hiány egyaránt jelentheti az adott nyelvi elem vagy forma nem ismeretét és hiányos ismeretét. Makroszinten akkor okoz a nyelvi hiány problémát, amikor a beszélő képtelen arra, hogy az adott beszédhelyzet követelményeinek megfelelően beszéljen, ill. a hallgató megértse azt, amit neki az objektíve nézve érthetően beszélő beszédpartnere mond, vagyis nem, ill. hiányosan ismeri az adott beszédhelyzetben szokásszerűen használt nyelvváltozatot vagy nyelvet. A makroszinthez sorolhatjuk a nyelvi készségek hiányát is.

9.4. Nyelvbeli hiányból és bizonytalanságból adódó nyelvi problémák

A negyedik – a többihez képest a magyar nyelv vonatkozásában marginális – típusban a beszélőt a kommunikációban maga a nyelv, a nyelvi rendszer gátolja, annak hiányosságai, bizonytalanságai. Ennek is több altípusát különböztethetjük meg, de itt csak egyetlen példát hoznánk, a személytelen fogalmazással kapcsolatos problémákat.

Ezek gyökere az, hogy a magyarban a szenvedő igemód (pl. *megrendeztetik* 'meg fogják rendezni') használata – nem kis mértékben a nyelvművelőknek és az őket követő tanítóknak, tanároknak „köszönhetően”¹⁷ – radikálisan visszaszorult, viszont a helyette megerősödő megoldásokat, egyrészt a határozói igenév létigés szerkezetét (*meg lesz rendezve*), másrészt a funkcióigés szerkezeteket (megrendezésre *kerül*) a nyelvművelők ugyancsak megbélyegezték. Mivel a többes szám harmadik személyű alak (megrendezik) nemegyszer utánhangzik, a személytelenség kifejezésére a mai formálisabb írott nyelvben nincs stilisztikailag jelöletlen forma. (A funkcióigés szerkezetek voltaképpen azok volnának, de a nyelvművelők helytelenítése miatt mégsem tudja őket mindenki jó lelkiismerettel használni.)

Összegzés

Dolgozatomban a nyelvi problémák néhány kérdésével foglalkoztam; a legnagyobb figyelmet a problémák rendszerezésének szenteltem, empirikus kutatások során szerzett nyelvi anyag és saját tapasztalataim alapján. A nyelvi problémák kutatásának elméleti háttéréül a nyelvmenedzselés-elmélet szolgált, amely a nyelvalkítás bármely más irányzatánál alkalmasabbnak látszik mind az elméleti kérdések tisztá-

zására, mind pedig a gyakorlati problémakezelő munkára. A nyelvmenedzselés-elmélet rövid bemutatása után háromféleképpen is meghatároztam a nyelvi probléma fogalmát: az általában vett probléma fogalmából kiindulva, az interakcióban érvényesülő normák szempontjából (ez a nyelvmenedzselés-elmélet megközelítése), és a problémák következményeinek szempontjából. A második és a harmadik meghatározás az ún. eseti problémákra vonatkozik, azaz konkrét, valóságosan fölmerült, helyhez és időhöz, ill. konkrét beszélőkhöz köthető problémákra. Ezekből az eseti problémákból vonhatók el a különféle típusproblémák, melyeknek megnyugtató megoldása akár gyökeresen is eltérhet az eseti problémákétól.

Dolgozatom következő fejezetében a nyelvi problémára mint kutatandó témára tekintettem; a nyelvi problémák közösségi szintű megismerésére a nyelvmenedzselés-elmélet által szorgalmazott módszert tartom a legmegfelelőbbnek, azaz a hétköznapi beszélők nyelvi problémáiból való kiindulást. Kitértem arra a kérdésre is, milyen módon lehet vizsgálni a szlovákiai magyarok nyelvi problémáit, ill. röviden beszámoltam az ebben az irányban tett első lépésekről.

Dolgozatom súlyponti fejezetében kilenc különböző szempont szerint mutattam be a nyelvi problémák típusait, ezeket a legtöbb helyen példákkal is illusztráltam. A nyelvi problémák típusainak elkülönítése nemcsak elméletileg fontos, hanem a gyakorlati problémakezelés szempontjából is: az azonos típusú problémáknak a megoldása is nyilvánvalóan azonos vagy hasonló. Terjedelmi korlátok miatt „a lényeggel”, a problémák kezelésével – melynek a megoldás csak egyik válfaja – már nem tudtam foglalkozni, erre a Fórum Társadalomtudományi Szemle következő számában szeretnék sort keríteni egy másik írásban, amely ennek mintegy folytatása kíván majd lenni.

Jegyzetek

1. Központosultak (focused) azok a közösségek, amelyekben létezik egy nagy tekintélyű standard változat, melyet széles körben elfogadnak és elismernek, s amely kellően elkülönül más nyelvváltozatoktól. (Trudgill 1992/1997, 43–44. p.)
2. James Milroy (2001, 530. p.) azokat a társadalmakat nevezi standard nyelvi kultúráknak, melyekben az emberek úgy gondolják, hogy nyelvük standardizált formában létezik, s ez a meggyőződésük befolyásolja azt, hogy a saját nyelvükről és a nyelvekről általában hogyan gondolkodnak. A nagy tekintélynek örvendő standard nyelvváltozat erőteljes jelenléte és az ehhez kapcsolódó standardista nyelvi ideológia erőteljesen meghatározza az emberek gondolkodását, ami – ezt már én teszem hozzá – nagyon sok nyelvi problémának a forrása, olyan problémáknak, amelyek más társadalmakban, amelyekben nincs standard nyelvváltozat, vagy ha van is, jelenléte nem annyira meghatározó, föl sem merülnek.
3. Szórtak (diffuse) azok a közösségek, amelyekben nincs stabil nyelvi normarendszer. A standard nyelvváltozat – ha egyáltalán létezik – kisebb szerepet játszik, közvelegként valósul meg, a hétköznapi beszédben gyakran keveredik más nyelvváltozatokkal, a nyelvi normák nem mindig stabilak, ugyanabban a helyzetben egymással szembenálló nyelvi normák is érvényesülhetnek. (Trudgill 1992/1997, 76. p.)
4. A nyelvi problémákkal kapcsolatban a japán nyelv tudósok újabban „jobbító” vagy „közérzetjavító” nyelvészetről (Welfare Linguistics) beszélnek, a nyelvi problémákkal való foglalkozást a „jóléti nyelvészet” egyik összetevőjének tekintik (lásd Muraoka 2009).

5. Az „egyszerű” és a „szervezett” nyelvalkítás a nyelvmenedzselés-elmélet két fontos fogalma. Egyszerű nyelvalkítás a laikus beszélők által végzett nyelvalkító tevékenység (ez történik pl. akkor, amikor egy beszélő kijavítja magát vagy a beszédpartnerét, amikor nevet ad a gyerekének, amikor ilyen vagy olyan tanítási nyelvű iskolába írta a gyerekét stb.). Szervezett nyelvalkítás a szakemberek által végzett tevékenység; ilyen pl. a nyelvtervezés és sok országban a nyelvművelés is. Lásd pl. Nekvapil 2006, 96. p.; 2009, 2. p.; Nekvapil–Nekula 2008, 271–272. p. A nyelvmenedzselés-elmélet a nyelvi problémák megoldását célzó olyan átfogó elmélet, amely voltaképpen a nyelvalkítás minden válfaját, így a jól ismert nyelvtervezést és nyelvművelést is magába foglalja. (Bővebben lásd Lanstyák, előkészületben.)
6. Amint látjuk, ez utóbbi meghatározás többféle szemszögből jellemzi a nyelvi problémát: érzelmi (rossz érzések), kommunikációs (kommunikációs zavar), nyelvi (más nyelvi eszközök használata) és nyelvlélektani (sajátos dekodolási műveletek alkalmazása) szempontból.
7. A nyelvmenedzselés-irodalomban az eseti problémákat, amelyekkel a beszélők konkrét élethelyzetekben szembesülnek, inadekváttságoknak nevezik, a típusproblémákat, amelyek „offline” perspektívából szemlélhetők, nyelvi problémáknak.
8. A nyelvi életrajzot egy személy nyelvi vonatkozású életeseményeinek a leírása alkotja; mikor, hol, kitől sajátította el, ill. tanulta meg az általa ismert nyelveket, melyiket milyen célra használta és használja, hogyan változott az idők folyamán a nyelvtudása, ill. az egyes nyelvekhez való viszonyulása stb.
9. Bár nem kifejezetten ez a témájuk, jól használható ilyen szempontból a két háború közti pozsonyi többnyelvűség főtárása céljából készített interjúk is; e kutatás vezetője Jozef Tancer, a pozsonyi Comenius Egyetem Germanisztika Tanszékének oktatója, akinek a szervezésében 2010. január közepéig 42 adatközlővel készültek többnyelvű (szlovák, német és magyar) interjúk mintegy 50 óra terjedelemben; az egyikből egyes részletek „konstruált” (és stilizált) beszélgetésként hamarosan meg is jelennek (lásd Lanstyák–Tancer, megjelenés alatt).
10. Az efemer problémák nem azonosak a fentebb említett eseti problémákkal. Az eseti probléma lehet tartós probléma is vagy bármely más kategóriába tartozhat, a lényeg, hogy mint egyedi, akkor és ott előforduló problémára tekintünk rá. Tehát minden efemer probléma eseti probléma, de korántsem minden eseti probléma efemer probléma.
11. Muraoka (2009) a megoldható és megoldhatatlan problémák mellett harmadik típusként említi a kommunikatív szempontból gazdagító problémák csoportját (problems as communicative resources), ezek azonban vagy nem is problémák, vagy ha azok, akkor más csoportosításban van a helyük: olyan jelenségek, melyek megítélése nem egyértelmű: egyesek szerint problémák, mások szerint nem azok. A megítélés sokszor attól függ, milyen nyelvi ideológiák szemüvegén keresztül nézzük ezeket a problémákat.
12. A példákat lásd fentebb a tartósság szerinti problémátípusoknál (2. pont).
13. Köztudomású, hogy a megakadásjelenségek nyelvlélektani szempontból szükséges velejárói a beszélt nyelvi kommunikációnak, amelyek a hallgatónak időt biztosítanak a mondanivaló megértésére. Ezért van az, hogy egy felolvasott szöveg, még ha többé-kevésbé beszélt nyelvi stílusban íródott is, a megakadásjelenségek hiánya vagy alacsony száma miatt sokkal nehezebben érthető a hallgatóság számára, mint a szabadon elmondott szöveg.
14. A *jó képet vágni* kifejezés és a *baki* szó idézőjelezése azt a célt szolgálja, hogy elejét vegye a kényesebb ízlésű olvasók felhördülésének, azaz negatív értékítéletének – vagyis a nyelvi problémának, mivel a *jó képet vágni* kifejezés és a *baki* szó stílusértékénél fogva az értekező próza stílusától idegen, miközben a közölt példák kontextusában azért nem mondható stílustalannak.
15. Tágabb értelemben a nyelvbotlások is a megakadásjelenségek közé tartoznak.

16. A patológiás hátterű nyelvi problémák megoldása nem tartozik a nyelvmenedzselők hatáskörébe, mivel alapvetően orvosi problémáról van szó, ám mivel a hétköznapi beszélők ezeket is említették mint nyelvi problémát, nem lehet őket teljesen figyelmen kívül hagyni.
17. „Szellemes” jelmondatuk – „-tatik/-tetik a magyarban nem használhatók” – ma is él, ma is használják pl. a különféle internetes fórumokon az ellenfél letorkolásának egyik eszközeként (más hasonló babonákkal együtt); érdemes beírni a Google keresőjébe a jelmondatot, és megnézni a találatokat.

Felhasznált irodalom

- Bognár Márta 2008. *Kontaktusjelenségek – ahogy magyar szakosok látják és használják őket*. Bratislava, FF UK. (Szakdolgozat.)
- Hoboth Katalin 2007. *Nyelvkiépülés. Megakadásjelenségek, kódváltások és kontaktusjelenségek egy kétnyelvű férfi nyelvhasználatában*. Pozsony, FF UK. (Szakdolgozat.)
- Kolláth Anna–Lanstyák István 2007. Nyelvi probléma. In Benő Attila–Fazakas Emese–Szilágyi N. Sándor (szerk.). *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére I.*, Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, 471–493. p.
- Jernudd, Björn H. and Neustupný, Jiří V. 1987. Language planning: for whom? In L. Laforge (ed.): *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. Québec, Les Presses de L'Université Laval, 71–84. p.
- Lanstyák István 2007. A nyelvhelyesség mint nyelvi probléma. *Kisebbségkutatás*, 16. évf. 2. sz. 199–213. p.
- Lanstyák István 2008. *A nyelvi napló mint a nyelvi problémák feltárásának eszköze*. Előadás az 5. Alkalmazott Nyelvészeti Műhelytalálkozón, 2008. szeptember 18–19-én Budapesten.
- Lanstyák István 2009a. Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 11. évf. 1. sz. 27–44. p.
- Lanstyák István 2009b. Nyelvi probléma és iskola. In Kolláth Anna (szerk.): *A muravidéki két-nyelvű oktatás fél évszázada*. Maribor etc., Zora, 226–252. p.
- Lanstyák István 2010. Typy jazykových problémov v maďarskej jazykovej komunite. In Krekovičová Eva–Uhrinová Alžbeta–Žiláková Mária (szerk.): *Kontexty identity. Jubilejný zborník na počesť Anny Divičanovej*. Békešská Čaba, Ústav etnológie SAV–Katedra slovenskej filológie Filozofickej fakulty Eötvösa Loránda.
- Lanstyák István–Szabó Mihály Gizella 2000/2002. Nyelvi jogaink érvényesítésének nyelvi feltételei. In *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 117–126. p.
- Lanstyák István–Tancer, Jozef, megjelenés alatt. Egy nyelvet megtanulni nem kötelesség, hanem jog. Interjú Mayer Judit pozsonyi lakossal. In Lanstyák István–Ményhárt József–Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről IV*. Dunaszerdahely, Gramma Nyelvi Iroda.
- Lanstyák István, előkészületben. Nyelvi problémák kezelése a nyelvmenedzselés-elmélet keretében. Megjelenik előreláthatólag a *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 12. évf. 3. sz.-ban.
- Lanstyák István–Rabec István 2008. A szó elszáll, a hangfelvétel és a lejegyzés megmarad. In Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 228. 309–325. p.
- Ményhárt József 2002. Nyelvünk és törvénye. A hivatalos ügyintézés nyelve Dunaszerdahelyen és Nyékvárkonyban a kisebbségi nyelvhasználati törvény érvénybelépése óta.

- In Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram Kiadó, 34–56. p.
- Menyhárt József 2004. A katolikus egyház nyelvpolitikája Szlovákiában. In Lanstyák István–Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről II*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 28–51. p.
- Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics* 5. évf. 4. sz. 530–555. p.
- Misad Katalin 1998. A magyar nyelv használata a hivatalos érintkezésben. In Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 43–68. p.
- Misad Katalin 2009a. A magyar mint kisebbségi nyelv használatának gyakorlata a hivatalos érintkezésben. In uő: *Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 71–91. p.
- Misad Katalin 2009b. A szaknyelvi regiszterek fejlesztésének szemantikai és pragmatikai összefüggései szlovákiai magyar viszonylatban. In uő: *Nyelvi kontaktusok. Szlovákiai magyar vonatkozású alkalmazott nyelvészeti tanulmányok*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 11–27. p.
- Muraoka, Hidehiro 2009. A typology of problems in contact situations. Nekvapil, Jiří–Sherman, Tamah (eds.): *Language Management in Contact Situations. Perspectives from Three Continents*. Frankfurt (Main), Peter Lang, 151–166. p.
- Nekvapil, Jiří 2003. Language biographies and the analysis of language situations: on the life of the German community in the Czech Republic. In Jiří Nekvapil–Světla Čmejrková (eds.): *Languages and Language Communities in the Czech Republic. International Journal of the Sociology of Language*, 162. 63–83. p.
- Nekvapil, Jiří 2004. Language Biographies and Management Summaries. *Language Management in Contact Situations III. Report on the Research Project. No. 104.*, Graduate School of Social Sciences and Humanities, Chiba University, Japan. 9–33. p.
- Nekvapil, Jiří 2006. From Language Planning to Language Management. *Sociolinguistica*, 20. 92–104. p.
- Nekvapil, Jiří 2009. The integrative potential of Language Management Theory. In Nekvapil, Jiří–Sherman, Tamah (szerk.): *Language Management in Contact Situations. Perspectives from Three Continents*. Frankfurt am Main etc., Peter Lang, 1–11. p.
- Nekvapil, Jiří–Nekula, Marek 2008. On Language Management in Multinational Companies in the Czech Republic. In Liddicoat, Anthony J.–Baldauf, Richard B. Jr. (eds.): *Language Planning and Policy. Language Planning in Local Contexts*. Clevedon–Buffalo–Toronto, Multilingual Matters, 268–287. p.
- Presinszky Károly 2005. „De lassan elsajátítottam a magyar nyelvet és mindent, ami vele volt kapcsolódva...” Egy szlovák–magyar kétnyelvű beszélő írásbeli nyelvhasználata. In Lanstyák István–Menyhárt József (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről III*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 96–119. p.
- Szabó Mihály Gizella 2002. A kisebbségi nyelvhasználati törvény gyakorlati alkalmazása és a szlovák hivatalos (jogi-közigazgatási) szövegek magyarra fordításának kérdései. In Lanstyák István–Simon Szabolcs (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 169–200. p.
- Trudgill, Peter 1992/1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. Szeged, JGYTF Kiadó.

ISTVÁN LANSTYÁK

THE TYPES OF LANGUAGE PROBLEMS

The paper deals with some questions of language problems; it focuses on the systemization of problems, on the basis of linguistic material acquired by empirical research and on the basis of the author's own experience. The author shortly presents the Theory of Language Management developed in the 1980ies by J. V. Neustupný and B. Jernudd, which determines his approach towards language problems; this theory seems to be particularly suitable for dealing with language problems in bi- and multilingual minority communities, such as the communities of Hungarians living in the countries around Hungary. In the next part of his paper he – among other – deals with the sources of data concerning language problems in the Hungarian language community. In the main part of his paper he systemizes the language problems in various ways. By distinguishing a range of types of language problems the author intends to contribute to their managing, and possibly their solution in the framework of organized language management.